BOHEMISTICKÉ PRÁCE ROMANA JAKOBSONA
aneb Proč je český Jakobson zanedbáván

NATAŠA DRUBEK-MEYEROVÁ

Přesto bych chtěl odkázat své dílo právě této české zemi, bez níž bych je nikdy nemohl vytvořit.[1]

LITERÁRNĚVĚDNÁ ČINNOST BOHEMISTY ROMANA JAKOBSONA A JEJÍ RECEPCE

Od té doby, kdy Jakobson 23. dubna 1939 opustil Československo, poměr české kulturní veřejnosti k němu nebyl vždy kladný. Za svůj vlastenecký postoj za války[2] byl chválen, ale také kritizován emigrantskými kruhy v Americe a Anglii,[3] dále se zdá, že těsně po válce si nikdo jeho návrat na univerzitu v Brně zvlášť nepřál,[4] a když se v roce 1951 v českém tisku chválilo jazykovědné dílo Stalinovo,[5] byl považován za hlavního strukturalistického "škůdce", roku 1958 byl prohlášen "původem všech ideových 'omylů'",[6] a teprve ve druhé polovině šedesátých let se zdálo,

---

[1] R. Jakobson: Přípitek z roku 1969, *Literární noviny* 26. 10. 1995.

[2] O Jakobsonově spolupráci s Československým národním výborem v Paříži a v New Yorku srov. J. Janáčková: Roman Jakobson a Čechy, *Česká literatura* 1992, s. 646.

[3] Polemiky, která se kromě Jakobsonovy *Moudrosti starých Čechů* (New York 1943) také týkala jeho odmítavé reakce na Hostovského román *Sedmkrát v hlavní úloze* (1942), se zúčastnili mimo jiné J. L. Hromádka, O. Odložilík, E. Goldstücker, S. Budín, J. Voskovec a A. Hoffmeister. Srov. pečlivou rekonstrukci stanovisek ve stati J. Lehára Roman Jakobson: Moudrost starých Čechů (Nedokončená polemika o smysl českých dějin), *Česká literatura* 1995, s. 39-56.

[4] "(...) psal se srpen 1945 a profesor Masarykovy univerzity v Brně se ucházel o možnost návratu. (...) Na Masarykovu univerzitu se Roman Jakobson nevrátil. Ani na jinou vysokou školu v poválečném Československu. Že by se vrátit nechtěl, jak se v kampaních proti němu inscenovaných koncem padesátých let tvrdilo? Vrátit se chtěl. Ale už těsně po válce se hodilo přinejmenším některým lidem a silám, jež je nesly, aby osobnost tak průbojná – a tak 'problematická' svým poměrem k sovětskému státu – zůstala za oceánem" (J. Janáčková, cit. dílo, s. 647).

[5] Srov. například stati proti strukturalismu v *Tvorbě* 1951.

[6] O tom se zmiňuje F. Vodička: Ne jen jubilejně (o R. J.), *Literární noviny* 1966, s. 41.

že se – ve srovnání s recepcí v ostatních socialistických zemích – opožděný návrat R. Jakobsona blíží. Ze známých důvodů k tomu nedošlo. Ačkoliv v posledních letech bylo jejich vydání několikrát avizováno,[7] Jakobsonovy spisy knižně v jeho někdejší vlasti do dneška ještě nevyšly.[8]

Nicméně lze Jakobsona nalézt ve slovnících českých spisovatelů. Kdo to tedy byl, ten *český*[9] Jakobson?

Roman Jakobson přijel do Prahy v červenci 1920.[10] Bylo mu tehdy pouhých čtyřiadvacet let, ale měl již za sebou sice krátkou, ale slibnou vědeckou kariéru: 1915 stál u kolébky Moskevského lingvistického kroužku a o rok později byl vyznamenán za svou práci o severoruské epice Buslajevovou cenou.

Zda se už v Rusku zajímal o literárněvědnou bohemistiku, se mi nepodařilo zjistit, ale v Praze se v každém případě v nejkratší době zapojil do

---

[7] Srov. např. údaj k titulu sborníku in P. Málek: Dialogy s Romanem Jakobsonem, *Česká literatura* 1994, s. 102.

[8] První výbory z Jakobsonových spisů vyšly v mnoha jazycích už před dvaceti, nebo dokonce třiceti lety, např. francouzsky již 1963, italsky a srbochorvatsky 1966, portugalsky 1967, maďarsky 1968, v angličtině, němčině a japonštině počátkem sedmdesátých let, španělsky a švédsky 1974, v dánštině 1979. Hebrejská a ruská vydání vyšla v polovině osmdesátých let. Nedávno vyšel také polský překlad (srov. bibliografické údaje in S. Rudy: *Roman Jakobson (1896-1982): A Complete Bibliography of his writings*, Berlin-New York 1990). [Pozn. red.: V době vzniku tohoto referátu byl údaj o českém vydání správný. V září 1995 vyšel péčí M.Červenky rozsáhlý výbor Jakobsonových statí pod titulem *Poetická funkce*, obsahující též bibliografii bohemistických prací R. Jakobsona.]

[9] Resp. česko-moravský, přihlížíme-li k jeho brněnským letům.

[10] Obvykle se tvrdí, že Jakobson se ocitl v Praze jako člen sovětské obchodní mise, J.Toman (A Marvellous Chemical Laboratory and its Deeper Meaning: Notes on Roman Jakobson and the Czech Avant-Garde Between the Two Wars, in *Language, Poetry and Poetics – The Generation of the 1890s: Jakobson, Trubetzkoy, Majakovskij*, ed. K. Pomorská – E. Chodakowská – H. McLean – B. Vine, Berlin-New York-Amsterdam 1987, s. 345) naproti tomu uvádí výňatek z policejní zprávy, ze které vyplývá, že jistý Jakobson (není uvedeno křestní jméno) 10. 7. 1920 přijel do Prahy jako člen delegace Červeného kříže (Toman cituje knihu V. Olivové: *Československo-sovětské vztahy 1918-22*, Praha 1957, s. 278). A. Kopřivová-Vukolová (Rusko mimo Rusko aneb pláč ruské siroty, *Volné sdružení českých rusistů* 1995, s. 69) potvrzuje tento údaj jiným pramenem v časopise *Světozor* (září 1920). Zde je otištěna fotografie dvou mužů, jeden z nich je Jakobson (s titulkem "šéf bolševické mise červeného kříže MUDr. S. J. Hillerson a tajemník mise Dr. Fil. Jacobson"). Oficiálně Jakobson tedy přijel do Prahy v misi Červeného kříže, která měla za úkol starat se o repatriaci ruských zajatců. Podle domněnky Kopřivové se Jakobson teprve později stal pracovníkem Obchodní mise, přičemž není jasné, jakou funkci mladý vědec vlastně zastával a v jaké míře tato funkce vůbec byla spojena s konkrétní činností. – Děkuji paní Kopřivové-Vukolové a T. Glancovi, který mi zprostředkoval dodatečnou informaci autorky týkající se zprávy o Jakobsonovi ve *Světozoru*.

českého kulturního a vědeckého života: ještě v roce jeho příjezdu mu vyšel český překlad z Chlebnikova[11] a stal se členem v tomtéž roce založeného Devětsilu. A bylo to teprve z Prahy, odkud zahájil dvěma knihami svou aktivní publikační činnost: v Praze mu vyšla významná rusistická studie o Chlebnikovovi (1921), a v Berlíně, respektive v Moskvě, komparativní versologická práce (1923). V následujících dvou desetiletích publikoval na dvě stě článků[12] v různých časopisech a novinách. Navštěvoval Karlovu univerzitu a od roku 1933 až do své emigrace v březnu 1939 vyučoval ruskou a staročeskou literaturu na Masarykově univerzitě v Brně.

Jak dalece je toto období, kdy dochází k vlastnímu rozvoji jeho vědecké činnosti, známo mimo bohemistické kruhy?

Jakobson si v článku *Význam ruské filologie pro bohemistiku* z roku 1938 stěžuje, že v Rusku "bohemica non leguntur". A Jakobsonova bohemi(sti)ka postihl bohužel stejný osud: Například v M. Gasparovem pečlivě připraveném vydání (*Raboty po poetike*, Moskva 1987) Jakobsonovy práce zabývající se českým materiálem nejenže nejsou otištěny, ale v úvodu Vjačeslav Ivanov "českému Jakobsonovi" věnuje jen pár vět. Přitom studie *Stroka Machi o zove gorlicy* byla dokonce napsána rusky (na druhé straně ve sborníku například nechybějí překlady studií o Hölderlinovi a Blakovi). Článek *Co je poezie?*,[13] který se týká hlavně Máchy a ve kterém Jakobson nejzřetelněji formuluje pojetí poetické funkce, též v moskevském výboru chybí. Přední představitel moskevsko-tartuské školy Ivanov píše, že "historikové české literatury mu vděčí za nová přečtení"[14] českých textů. Podobnou službu Ivanov Jakobsonovi neprokázal, neboť vidí přínos Jakobsonových bohemistických prací pouze v oblasti českých literárních dějin.[15]

---

[11] Uveřejněný v kulturním týdeníku *Den* (27. 12. 1920); fragment básně *Sestry blýskavice* uvádí a komentuje Toman (cit. dílo, s. 314-315).

[12] Tento údaj uvádí J. Toman: Rétorika modernismu (Jakobsonův ideologický slovník), *Kritický sborník* 1994, č. 1, s. 25.

[13] Článek byl uveřejněn v časopisu *Volné směry* 1933/34.

[14] V. V. Ivanov: Poetika Romana Jakobsona, in R. Jakobson: *Raboty po poetike*, Moskva 1987, s. 21. Podobné stanovisko najdeme u M. Renského (Roman Jakobson and the Prague School, in *Roman Jakobson – Echoes of his scholarship*, ed. D. Armstrong – C. H. van Schooneveld, Lisse 1977, s. 380), který v Jakobsonovi vidí v první řadě lingvistu a v oblasti bohemistiky literárního historika: "Jakobson's evaluation of Old Czech poetry (...) will probably remain his greatest contribution to the cultural history of Czechoslovakia."

[15] Tato tendence ke kulturně-jazykové hegemonii ve vědecké sféře souvisí možná se sovětskou sebeizolací doby "stagnace", ve které se vyvíjela moskevsko-tartuská škola – originální a plodná sice, ale zároveň poznamenaná nehybným provincialismem, který se tolik liší od světové orientace první strukturalistické generace Jakobsonovy.

Jakobson se však na rozdíl od svého kolegy z Pražského lingvistického kroužku[16] Čyževského málo zajímal o praxi literární historie: například jeho studie o husitském chorálu (1963) nebo převážně ani o Máchovi do tohoto oboru nespadají.

Je ovšem nutno podotknout, že i v jiných zemích s "bohatými" vědeckými tradicemi je český Jakobson do značné míry opomíjen. Ve Francii například v roce 1984 vyšla kniha *Une vie dans le language* s panegyrickým podtitulem Autoportrait d'un savant. V úvodu Tzvetan Todorov sice věnuje českému období celý odstavec, ale o bohemistických pracích se nezmiňuje.[17] Lépe to vypadá v Itálii, Německu a v USA. Roku 1985 vydaný Picchiův italský sborník *Poetica i poesia* obsahuje dvě studie o české literatuře a americký sborník *Language in literature* (1987) redigovaný K. Pomorskou a S. Rudym tři. V německých sbornících roku 1979 a 1988 nacházíme celkem čtyři bohemistické studie.

Z mezinárodního hlediska léta 1920-39 patří především práci v Pražském lingvistickém kroužku (s Trubeckým) a průkopnickému budování strukturální fonologie.[18] Z Jakobsonova českého působení přežívá pouze etiketa "Pražského" (lingvistického kroužku).

Zřejmě zde hraje úlohu skutečnost, že Československo dlouhá léta po 2. světové válce "protisovětského a protistalinského" Jakobsona (tak ho již v roce 1938 označil S. K. Neumann)[19] nepovažovalo za svého, ačkoliv na rozdíl od mnohých jiných vědců byl aktivním antifašistou. Koncem padesátých let byl český oficiální postoj krajně záporný a Jakobson se nevydával vůbec. Tento negativní postoj vůči Jakobsonovi byl zastáván řadu let, takže ještě v roce 1966 se ho Vodička musel zastat proti nekvalifikovaným útokům L. Štolla. A když Vodička a Červenka v roce 1969 připravili výbor z jeho textů *(Slovesné umění a umělecké slovo)*, šel

---

[16] Dále jen PLK.

[17] T. Todorov: Une vie dans le language, in *Une vie dans le language (Autoportrait d'un savant)*, Paris 1984.

[18] Srov. L. R. Waughová – M. Monville-Burstonová: Introduction – The Life, Work, and Influence of Roman Jakobson, in R. Jakobson, *On language*, 1990, s. 6-7 (v kapitole Prague Period): "The Prague Circle (like the Moscow Circle before it) provided Jakobson with an intellectually stimulating milieu in which to develop his new ideas. Indeed, those years saw the maturing of his scientific genius. He wrote major works on many of the themes that were to remain central to his thought: the theory of both synchronic and diachronic phonology, the comparative historical phonological of the Slavic languages, linguistic geography, question of prosodic phonology, and sound and meaning in morphology." V poznámce k tomuto odstavci se autorky také zmiňují o bohemistických pracích, ale neuvádějí je ve spojení s ústředními tématy (jako např. "prozodické fonologie").

[19] Srov. F. Vodička, cit. dílo.

krátce nato do stoupy.[20] A to přesto, že téměř všechny bratrské země Jakobsona již uznaly.[21]

Jde zde jen o zhoubný vliv ideologie a politiky na vědu, nebo se českému Jakobsonovi nedostává potřebné lobby? Anebo máme vycházet z toho, že Jakobsonova bohemika nejsou po teoretické stránce natolik zajímavá, aby patřila do první řady jeho díla?

Máme-li se pokusit o periodizaci Jakobsonových prací o české literatuře a kultuře (lingvistický korpus zde není brán v úvahu), lze je – kromě čistě chronologického (či syntagmatického) zřetele – dělit na následujících pět skupin:

1. Versologie. Zde se Jakobson soustřeďuje na fonologické předpoklady moderní české prozódie,[22] ale věnuje se také nejstaršímu českému veršování.[23] V příspěvku do sborníku *Torzo a tajemství Máchova díla* (1938) podává popis českého romantického jambu a pokouší se o sémantizaci meter (spádu trochejského verše odpovídá sestup na tématické rovině). Korpus bohemistických versologických prací obsahuje také komparativní studie, hlavně knihu *Základy českého verše* (1926, časopisecky 1923). Zdá se, že některé z tezí, které v této knize vypracoval, nejsou dnes už zcela udržitelné.[24] Tato kniha však obsahuje ještě jiné cenné prvky: kromě průbojného srovnávání slovanských prozódií se Jakobson v této rané studii zabývá otázkou rozdílu fonologie praktického a básnického jazyka a obírá se v této souvislosti otázkou, jak definovat poetickou funkci (polemika s Tyňanovem).[25] V otázkách versologie a funkčního pojetí také dochází ke konkrétní spolupráci s čes-

---

[20] Identický výběr o dva roky později vyšel v USA: *Studies in Verbal Art (Texts in Czech and Slovak)*, Ann Arbor 1971.

[21] "Jakobson byl zvolen v nedávných letech členem akademie polské, bulharské, srbské a rumunské, účastní se vědeckých konferencí v SSSR a NDR..." (F. Vodička, cit. dílo).

[22] Srov. jeho kritiku starších normativních prozódií, hlavně J. Krále – O Králově české prozódii, *Kritika* 1925, s. 110-114; *Základy českého verše*, Praha 1926 (in *Selected Writings 5*, Haag-Berlin 1971-88).

[23] Staročešskije stichotvorenija, složennyje odnorifmennymi četverostišijami, *Slavia* 1924; Verš staročeský, *Československá vlastivěda* 1934.

[24] Ke korektuře Jakobsonových úvah o nefonologickém charakteru českého přízvuku a slovní hranice srov. práci M. Červenky: Der versologische Band von Jakobsons Selected Writings (Bemerkungen eines Bohemisten), *Wiener Slawistischer Almanach* 1981, s. 258-275.

[25] "Ponjatije poetičnosti jazyka ostajetsja neotgraničennym. Tak dlja rjada teoretikov-potebňancev obraznosť (metaforičnosť) ravnoznačna poetičnosti" (*Selected Writings 5*, Haag-Berlin 1971-1988, s. 15). Ruští formalisté polemizovali se starším pojetím básnickosti jako obraznosti, které zastával hlavně Potebňa.

kými básníky,[26] na které Jakobson má značný vliv a kterým přibližuje ruskou avantgardní poezii.[27]

2. Imanentní celostně strukturální analýza básnického díla. Jakobson při ní přihlíží hlavně k fonologické, morfologické a syntaktické výstavbě díla, kterou méně (například v husitském chorálu) či více (u Erbena a Máchy) sémantizuje. Tyto poslední studie byly důležité pro vybudování jeho lingvistické poetiky a její praxe. V tomto bodu se způsob práce s textem nejvíce shoduje s Jakobsonovými rusistickými články a nedá se říci, že by bohemistické práce za nimi kvalitativně pokulhávaly.

3. Tato skupina by hlavně obsahovala poetologicko-biografické studie o Máchovi a Erbenovi.[28] Spojení mezi 2. a 3. skupinou zprostředkovává studie *Máchův verš o hrdliččině hlasu* (1960), kterou Jakobson začal psát v Brně ve třicátých letech a zakončil v roce 1959. Zde Jakobson překračuje hranice formalistického a strukturalistického dobrovolného sebeomezení na rovině sémantické a pokouší se – možná inspirován zájmem spřátelených básníků o surrealismus – o spojení ekvivalencí zvukového rázu s plánem psychologickým. Ačkoliv V. Linhartová oprávněně poukazuje na rozdíly mezi Jakobsonovými teoretickými předpoklady a psychoanalytickým směrem poetistů, kteří "konvertovali" k surrealismu,[29] tato práce (jakož i *Co je poezie*) svědčí o jeho rostoucím zájmu o psychologii. Ve stati *Dva aspekty jazyka a dva typy afatických poruch* (1956) vypracovává teze k rétorickým tropům a uvádí lingvistický strukturalismus do relací k jiným disciplínám: k psychologii a etnografii, která poskytla Jakobsonovi jeden z prvních vě-

---

[26] V úvodu ke knize *Základy českého verše* (1926) Jakobson na několika stránkách cituje názory básníků, herců a jiných umělců na otázky kvantity v českém verši.

[27] Srov. průbojnou, i když v některých věcných údajích nepřesnou studii V. Linhartové (La place de Roman Jakobson dans la vie littéraire et artistique tchècoslovaque, in *Roman Jakobson – Echoes of his scholarship*, Lisse 1977) a zevrubný přehled vztahů R. Jakobsona k (nejen české) avantgardě in J. Toman: A Marvellous Chemical Laboratory and its Deeper Meaning (Notes on Roman Jakobson and the Czech Avant-Garde Between the Two Wars), *Language, Poetry and Poetics (The Generation of the 1890s: Jakobson, Trubetzkoy, Majakovskij)*, ed. K. Pomorská – E. Chodakowská – H. McLean – B. Vine, Berlin-New York-Amsterdam 1987, s. 313-346.

[28] K popisu Máchova verše, sb. *Torzo a tajemství Máchova díla* (1938), Poznámky k dílu Erbenovu, *Slovo a slovesnost* 1935, Stroka Machi o zove gorlicy, *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* 1960.

[29] "A cette époque-lá, les prémisses théoriques de Jakobson, sans y etre opposées, sont pourtant nettement différentes de celles des surréalistes tchèques" (V. Linhartová, cit. dílo, s. 230). Aplikaci surealismu a psychoanalýzy dokumentuje sborník *Ani labuť ani lůna* (1936), věnovaný Máchovi, ve kterém jsou mj. stati V. Nezvala a K. Teigeho, ale také rozhovor s Mukařovským.

deckých podnětů. Zde spojil metaforu s etnografickými pojmy "imitativní magie" a metonymii s "magií kontagiózní".[30] Počátky tohoto Jakobsonova zájmu lze tedy spatřovat právě ve studiích ze třicátých let, v nichž se Jakobson zabývá osobností, mytologií a psychologií u Puškina, Majakovského, Erbena a Máchy. Zejména bohemistická fonologická studie o zvukovém tématu K-L v Máchově *Máji*, která spojuje třicátá a padesátá léta, je poznamenána snahou o přiblížení se k disciplíně až dosud formalismem a také strukturalismem v podstatě odmítané. Práce této skupiny lze především srovnat s rusistickými statěmi o Majakovském a Puškinovi, ve kterých Jakobson vychází z homologie, nebo dokonce z inverzívně funkcionálního poměru biografie a evoluce díla, podle kterého dílo předjímá biografický vývoj, a ne naopak, jak tomu je v tradičně kauzálním myšlení.[31]

4. Historickofilologické studie starší české literatury a jejího vztahu k jiným literaturám (hlavně k ruské, ale také k polské), textologické připomínky, recenze vědeckých vydání literárních památek atd. O této rozsáhlé skupině prací podává obsáhlý přehled Svejkovský, který vysoce hodnotí tyto zájmy R. Jakobsona: "(...) I would like to repeat that this is in truth a significant part of his work in the 1920's and 1930's. In view of the scope of his studies and their continuity, it was an important sounding board for his later studies of literary works and general questions of poetics."[32]

5. Publicistické statě a přednášky týkající se slavistické komparatistiky a kulturní historie, jež se bezprostředně pojí k předchozímu oddílu. Jakobson se zde zabývá především Velkomoravskou říší, českou gotikou, dobou husitskou, Komenským, národním obrozením a první republikou (Masarykem). V letech 1937-1938 zastává pozici československého patriotismu, například v menších příspěvcích do časopisu Slovo a slovesnost – rozumí se, že v oboru historické lingvistiky a kulturních dějin. Snaží se poukázat na zapomenuté proudy samostatné české kultury, která se nenacházela jen pod vlivem západních sousedů, nýbrž v přímém kontaktu s poměrně

---

[30] R. Jakobson: *Studies in Verbal Art (Texts in Czech and Slovak)*, Ann Arbor 1971, s.71. Tím francouzskému badateli J. Lacanovi umožnil vybudovat na základě teorie dvou os strukturalismus psychologický: přiřazuje metaforu k freudovské "kondenzaci" (Verdichtung) a metonymii k "přemístění" (Verschiebung). O Jakobsonově vlivu na jiné disciplíny, jako např. na českou kunsthistorii (V. Linhartová, cit. dílo, s. 229) a na strukturální antropologii Lévi-Strausse, viz L. R. Waughová – M. Monville-Burstonová, cit. dílo, s. 43.

[31] Vycházíme-li z toho, že ani Máchova smrt nebyla zcela dílem náhody, teze by byla použitelná i na Máchu, což Jakobson také naznačil: "Ostatně, kdo provede delimitační čáru mezi sebevraždou a Puškinovým soubojem nebo čítankově nesmyslným skonem Máchovým" (*Studies in Verbal Art: Texts in Czech and Slovak*, Ann Arbor 1971, s. 126).

[32] F. Svejkovský: Roman Jakobson and Old Czech Literature, in *Roman Jakobson – Echoes of his scholarship*, Lisse 1977, s. 463.

vyšší kulturou, totiž byzantskou. Jakobson se zajímá o působení cyrilometodějského vzdělání v Čechách i v pozdějších obdobích, a dokonce spatřuje nepřetržitou duchovní tradici vedoucí od slovanských apoštolů k husitům.[33] Je to tradice hledání alternativy, alternativy k západní, Římské říši, která se v podobě německého souseda pokoušela o získání vlivu na českém území. A ten byl ve středověku získáván především pokřesťanštěním. Ačkoliv byzantské, tedy východní křesťanství tehdy ještě teologicky a institucionálně nebylo odděleno od západního, vytvářelo jinou mocenskou sféru. Zde Jakobson spatřuje paralely mezi Velkomoravskou říší a husity. "Jádrem cyrilometodějství je nepochybně otázka bohoslužebného jazyka, s ní však je nezbytně spjata celá ideologická soustava a k tomuto jazykovému odklonu od pravověrného římanství se zpravidla přidružuje také 'úchylkářství' dogmatické a rituální i hledání odlišné kulturní orientace."[34] Vliv slovanské mise spatřoval Jakobson nejen v bogomilství, ale i v husitských náboženských válkách. Invariantou je zde pro Jakobsona nesmírný význam spisovného jazyka vytvořeného Konstantinem (Cyrilem) pro všechny Slovany – v době, kdy bohoslužba konaná vlastní lidovou řečí umožňovala věřícím přímou, nezprostředkovanou účast na eucharistii, "tj. nejvyšší ze středověkých hodnot, z čeho automaticky vyplývalo právo na rozhodující úlohu ve všech ostatních společenských hodnotách."[35] I když dnes na takovouto zpětnou projekci pojmu národa, to jest tedy i národního jazyka, pohlížíme kriticky, je Jakobsonovo ocenění národního jazyka při bohoslužbě v podstatě správné.[36]

Zvláštní kvalitu Jakobsonova českého období a zároveň jeho bohemistických prací představuje jeho reflexe mezislovanských vztahů a jejich multiperspektivita,[37] která se na rozdíl od dosavadního diachronicky srov-

---

[33] Kritické zvážení takové pozice najdeme u J. Lehára (cit. dílo, s. 52).

[34] Základy středověku, *Slovo a slovesnost* 1937, s. 189.

[35] *Dialogy*, Praha 1993, s. 115. Jakobson poukazuje na to, že znamenala první formulaci národní ideje v českých a slovanských dějinách vůbec, vysokou míru sebeurčení a prestiže.

[36] O církevněslovanské vzdělanosti říká: "Účinnou složkou této vzdělanosti bylo zajisté národní sebevědomí, vychované cyrilometodějským heslem plnoprávných nároků každého národa a rovněž každého příslušníka na nejvyšší duchovní statky" (Základy středověku, *Slovo a slovesnost* 1937, s. 189).

[37] Srov. výmluvnou pasáž v předmluvě ke knize W. E. Harkinse (*Russian Folk Epos in Czech Literature 1800-1900*, New York 1951, s. V): "For a Slavic literature the attraction of a foreign Slavic lore lies in the tension between two similar and, at the same time, unlike linguistic and poetic patterns. The stimulus is close enough to be grasped and yet remote enough to be focused, and creativly answered."

návacího způsobu vyznačuje funkčním myšlením, které "euroasijskou" kulturu vidí jako "systém korelovaných řad".[38]

Badatel Jakobson zaujímá v mnohých statích hlavně dvacátých let dvojí pozici: vnější a vnitřní.[39] V dialozích s Krystynou Pomorskou se zmiňuje o tomto fenoménu, když píše o Pasternakově zkušenosti při četbě vlastních ruských veršů v českém překladě. Že čeština je, jako slovanský jazyk, ruštině "blízká", ale přesto od ní "odlišná", mu slouží jako další důkaz dezautomatizace, kterou sám zažil při redigování českých překladů ruského klasika.[40] Dalo by se tedy říci, že české zkušenosti byly pro Jakobsona dezautomatizujícím procesem. Takový poznatek by se mohl jevit jako dost banální, kdyby v Jakobsonově systému poetiky nehrál specifickou roli. Sám Jakobson vždy mluvil o tom, že pro něho bylo nejdůležitější nacházet invarianty k variantům.[41] Nejenže českou perspektivou ozvláštněné Rusko mu ochotněji prozrazovalo svoje invarianty, ale z tohoto nového úhlu nazírá také na onen "systém korelovaných řad" v celém (především středověkém) slovanském světě.

Dalo by se tedy říci, že objektivní přínos Jakobsonových prací českého období a rovněž bohemistických prací kromě této heuristicky podmíněné multiperspektivity tvoří jeho bádání kolem poetické funkce jazykové a všeobecně funkcionalismu,[42] předjímání nových podnětů ve strukturalistic-

---

[38] Über die Voraussetzungen der russischen Slavistik, *Slavische Rundschau* 1929, s. 629-646. V tomto článku je poprvé ve filologickém (resp. kulturněsémiotickém) kontextu použito hesla "strukturalismus" (k tomuto pojmu, používanému již dříve [1917] v psychologii, viz E. Holenstein: Semiotica universalis, in R. Jakobson: *Semiotik (Ausgewählte Texte 1991--1982)*, Frankfurt a. M. 1988, s. 70.

[39] "C'est le statut ambigu de quelqu'un qui se trouve en dehors aussi bien qu'au dedans de la langue examinée" (V. Linhartová, cit. dílo, s. 222). Přirozeně, že po skoro dvacetiletém pobytu v Čechách a na Moravě nazírání zvenku víc a víc ustupuje, což ovšem neznamená, že Jakobson se stal výlučně "českým" vědcem, ačkoliv ve druhé polovině svého pobytu v ČSR se v různých recenzích a článcích silně zastával české věci, což nesporně souviselo s politickou situací.

[40] "(...) když jsem při redigování překladu Puškina přečetl v české podobě ruské verše, které jsem znal od dětství, najednou uhodily do očí rysy, kterých jsem si v originálu nevšiml ani já, ani jiní badatelé" (*Dialogy*, Praha 1993, s. 108). V PLK se setkalo více takových panglottů v přímém i v přeneseném smyslu: pomysleme jen na Ukrajince Dmitrije Čyževského nebo Jakobsonova přítele Petra Bogatyreva, folkloristu, který se v pražské emigraci mimo jiné zabýval slovenským lidovým divadlem.

[41] My Favorite Topics, *Selected Writings 7*, Haag-Berlin 1971-88.

[42] Na důležitou roli, kterou sehrála Jakobsonova polemika s Neumannem (Konec básnického umprumáctví a živnostnictví, *Pásmo* 1925) ve formování funkcionalistického myšlení správně poukazuje J. Toman: A Marvellous Chemical Laboratory and its Deeper Meaning (Notes on Roman Jakobson and the Czech Avant-Garde Between the Two Wars), in *Language, Poetry and Poetics (The Generation of the 1890s: Jakobson, Trubetzkoy, Majakovskij)*, Berlin-

kém myšlení (systémnost), ale také mimo strukturalismus (poetika a biografie, mytho-poetika a psychoanalýza).

"Skrytý nepřítel Jakobson končí na smetišti dějin"[43] (k tématu strukturalismus a "political correctness")

Chtěla bych krátce poukázat na to, jak se s Jakobsonem nakládalo po roce 1989:[44] Téma "světový vědec Roman Jakobson a jeho emigrace z ČSR do USA" se zdálo být dostatečně přitažlivým – Československý spisovatel v roce 1993 vydal jeho *Dialogy* s K. Pomorskou a komentáře v tisku k jeho osobě byly příznivé. Avšak zdá se, že postoj vědeckých kruhů k němu byl složitější. Ve stejném roce, zatímco Jakobsonovy vědecké spisy česky stále ještě nevyšly, Kritický sborník svou publikací přednášky J. Brabce o "konfliktním přijetí" Hostovského románu zahájil třídílnou sérii,[45] ve které jsou objeveny různé, dosud neznámé aspekty reakcionářství a antiliberálního postoje R. Jakobsona: Za prvé je odhalen jako československý nacionalista, který za války prý zapomněl na svoje vědecké krédo, za druhé jako implantátor totalitního myšlení v PLK, za třetí jako "agitátor", který se propůjčil "primitivní antiněmecké demagogii", "ideologicky připravující odsun Němců", a konečně jako slavjanofil, který se snaží o "navrácení zbloudilých oveček západoslovanských do stádečka cyrilometodějského".[46] Toman

---

-New York-Amsterdam 1987, s. 320).

[43] P. Sgall: Stalinovy práce o jazykovědě a pražský lingvistický strukturalismus, *Tvorba* 1951, s. 676.

[44] Jsem si vědoma toho, že nahlížím na věc zvenku, ale zdá se mi přesto důležité vyslovit na 1. světovém bohemistickém kongresu naději, že si (hlavně česká) bohemistika nepromyšleností ideologického hodnocení svých nejlepších představitelů nadále nebude škodit. Je zajímavé, že to byl právě Jakobson, který vytýkal soudobé české kultuře "nedůvěřivou nedbalost vůči vlastní slavné tradici" – zde jde hlavně o Velkomoravskou říši a její přínos do "evropského kulturního dění", který si "Češi... zpravidla ani neuvědomují" (*Moudrost starých Čechů: Odvěké základy národního odboje*, New York 1943, s. 4). Následující Jakobsonova slova se o několik roků později dokonce měla vztahovat i na něho samého a na dědictví PLK: "Podceňování vlastních kladů a vlastní tvořivosti lze zdvořile nazvat skromností a méně zdvořile poraženectvím" (tamtéž, s. 5).

[45] Jako závěr této série o Jakobsonovi Kritický sborník ve druhém čísle příštího ročníku (1994) uveřejnil dosud neznámou Jakobsonovou přednášku o Hostovském, kterou edičně připravil a opatřil komentářem J. Toman.

[46] J. Toman: "Všem to připomínej"... (Ještě o Jakobsonově kritice Hostovského), *Kritický sborník* 1994, č. 2, s. 50 a 49. Toman nazývá Jakobsonovo "cyrilometodějství" jeho "největším projektem" a "pokusem o českou ideologii" (s. 50).

vyzdvihuje Jakobsonovo zdůrazňování role slovanských apoštolů a jeho zakotvenost v ruské kultuře,[47] již nepřímo spojuje se strukturalis- tickou ("jakobsonovskou") ideologií,[48] která je tudíž zákonitě odsouzena k usilování o "kontrolu znaků"[49] s cílem podrobit vše jedinému "plánu" a "řádu".

Zajímavé je, že J. Janáčková (1992) ve své s Jakobsonem sympatizující zprávě o jeho osudech v letech 1939-1945 zastává při hodnocení Jakobsonova politického postoje diametrálně odlišné stanovisko, než jaké najdeme v uvedených příspěvcích do Kritického sborníku o jeden nebo dva roky později. Janáčková jeho poválečné problémy s Československem vidí jako rezultát jeho antisovětské pozice, zatímco Brabec ho odsuzuje pro jeho vyhraněný politicko-publicistický postoj za války a vyčítá mu, že podlehl "normotvornému úsilí", které je "typické pro totalitní systémy, ale projevovalo se již dříve: ve snaze vytvořit škálu hierarchizovaných hodnot, rozevírající se mezi projevem preferovaným a projevem, který má být eliminován".[50] Ačkoliv Brabec zde užívá provokativního hesla "totalitní", vyjadřuje se velmi neurčitě – není jasné, na co se vztahuje "dříve" a jaké (Jakobsonovy?) hodnoty má na mysli. Ve třetím čísle téhož časopisu je však upřesněno, o co jde: následuje totiž ukázka z Tomanovy knihy *The Magic of a Common Language: Mathesius, Jakobson, Trubetzkoy and the Prague Linguistic Circle* (1995) s titulem *Rétorika modernismu: Jakobsonův ideologický slovník.*[51] Jde o český překlad 9. kapitoly (ve zkrácené podobě), která si vzala za úkol dokázat, že Jakobson byl součástí onoho "totalitního" myšlení, o kterém se zmiňuje Brabec. Přesně vzato zde jde o dekonstrukci strukturalistického diskursu (na materiálu Jakobsonových textů), který je (možná právem) kriticky označován za "rétorický" a "ideologický". Toman dále tvrdí, že Jakobson (společně s Čyževským) svým specificky ruským dialektickým přístupem "nakazil" metody PLK, především Mukařovského.[52] V jeho

---

[47] Toman ji nerozlišuje od domnělé blízkosti k sovětskému systému.

[48] J. Toman: Rétorika modernismu (Jakobsonův ideologický slovník), *Kritický sborník* 1994, č. 1, s. 28.

[49] J. Toman: "Všem to připomínej"... (Ještě o Jakobsonově kritice Hostovského), *Kritický sborník* 1994, č. 2, s. 49.

[50] J. Brabec: Konfliktní přijetí Hostovského románu Sedmkrát v hlavní úloze, *Kritický sborník* 1993, č. 3, s. 44. Tendenci k hierarchizaci u Jakobsona nachází také M. Renský (cit. dílo, s. 383): "... Jakobson tended to reduce Mathesius' 'interplay of tendencies' to a set of hierarchically ordered rules..."

[51] Bohužel jsem knihu při vzniku tohoto článku ještě neměla k dispozici.

[52] Podobné pokusy o zjišťování, co v metodách PLK bylo původně českým a co ruským podílem, nacházíme u Renského (cit. dílo, s. 380), který mluví o "'internalized' Hegelian tradition" a "another 'Russian feature of the Russian scientific tradition, the 'Turanian spirit',

dialektické metodě Toman (aniž by v této souvislosti padlo obviňující slovo marxismus) spatřuje "ruský import" – ačkoliv se Jakobson sám výslovně k této problematice importování škodlivých vlivů vyjádřil.[53]

Toman správně poukazuje na rozdíl mezi tím Jakobsonem, který ve dvacátých a třicátých letech bojoval proti utilitárnímu pojetí umění (1938 polemizoval s prostalinsky laděnou levicí), a autorem *Moudrosti starých Čechů* (1943), kterého srovnává s autorem *Dalimilovy kroniky,* tedy "zkušeným agitátorem (...) protiněmecké obrany".[54] Ovšem mezi roky 1938 a 1943 došlo k okupaci Československa a k napadení Ruska a Hitler počal uskutečňovat své konečné řešení – tři události, které se ruského Čechoslováka židovského původu přímo týkaly. Dá se však Jakobsonova reakce (jeho vyhlášení válečného stavu i ve filologii) nazvat pouze "jeho pravdou"?[55]

Toman bezpochyby napsal velice zajímavou a důležitou knihu o PLK jako o "sociálně kulturním fenoménu",[56] ale bohužel výňatky z jeho knihy nabývají v novém kontextu, na pozadí politováníhodné tradice očerňujících článků v českých časopisech (především padesátých let), politického rázu, který autor původně zřejmě neměl v úmyslu. Je pozoruhodné, že ukázka z Tomanovy knihy vybraná pro Kritický sborník má na mušce právě Jakobsona,[57] který se – když to bylo nutné – postavil proti totalitě, a ne na jiného strukturalistu, například Mukařovského, jenž skutečně podlehl totalitnímu režimu, který ho koneckonců jako (strukturalistického!) vědce a také morálně zničil. Jeden z důvodů by mohl být v tom, že Jakobson

---

which apprehends the crucial nodes of its subject matter and their interrelationship in its totality through a daringly simplified but sophisticated schematism." V souladu s takovým nacionálním pojetím vědy Renský nepřímo také opakuje konstrukci protikladu dvou členů PLK, Mathesia a Jakobsona, oblíbenou v kampaních padesátých let: "While Jakobson (and Trubetzkoy) pulled the Prague doctrine toward scientism and incipient formalism, Mathesius steered closer to the humanist approach in his quest for crucial problems rather than for exlusive solutions..." (s. 383).

[53] Příslušný citát uvádí Toman v knize *The Magic of a Common Language (Mathesius, Jakobson, Trubetzkoy and the Prague Linguistic Circle),* 1995, s. 28.

[54] "Všem to připomínej"... (Ještě o Jakobsonově kritice Hostovského"), *Kritický sborník* 1994, č. 2, s. 50.

[55] Tamtéž. U Hostovského naopak toleruje jeho "právo na 'chyby'", se správným argumentem, že by se nemělo "moralizovat o lidech, v jejichž životopise byla válka, emigrace, rasové ohrožení" (s. 49).

[56] Úvodní poznámka redakce Kritického sborniku k článku J. Tomana: Rétorika modernismu (Jakobsonův ideologický slovník), *Kritický sborník* 1994, č. 1, s. 25.

[57] Ostatně Jakobson nebyl zdaleka tím čistokrevným strukturalistou, za jakého je Tomanem označován. To by však byla jiná diskuse, pro niž zde není místo.

personifikuje ruské/sovětské pokušení v české meziválečné kultuře. Zdá se tedy, že Jakobson je obětním beránkem, který musí zaplatit za to, co totalitní myšlení (a k tomu prý patří zejména ruso-/sovětofilní strukturalismus) ve čtyřicátých a v padesátých letech v Čechách zavinilo.

Na jedné straně "český" Jakobson a Jakobson česky není dobře přístupný: speciální vydání bohemistických prací R. Jakobsona neexistuje[58] a česky výběr v Praze po více než čtvrtstoletí čekání také ještě nevyšel, a na druhé straně před dvěma lety začala bizarní diskuse kolem Jakobsona týkající se jeho politických názorů, stylu jeho vědeckých spisů a jeho "ideologického slovníku",[59] která připomíná kampaně z dob stalinismu proti Jakobsonovi jako "škůdci" v PLK – za prvé tím, že obviněný in absentia nemá možnost se bránit, za druhé způsobem citování, za třetí i poněkud samou rétorickou tendencí.[60] Publikace v Kritickém sborníku tedy zane-

---

[58] Pokud je mi známo, podobné plány knižního vydání bohemistických prací neexistují.

[59] J. Toman: Rétorika modernismu (Jakobsonův ideologický slovník), *Kritický sborník* 1994, č. 1, s. 25.

[60] Je pozoruhodné, že v cit. Tomanově článku (*Kritický sborník* 1994, č. 1, s. 25-31, dále KS) se opakují tytéž slovní obraty jako v článku P. Sgalla (Stalinovy práce o jazykovědě a pražský lingvistický strukturalismus, *Tvorba* 1951, s. 674-676, dále T). Pokusme se tedy konsekventně pokračovat metodou diskursivní analýzy zvolenou autorem. V článku o Jakobsonovi v Tvorbě z roku 1951 se můžeme dočíst, že strukturalismus je "... jeden z oněch 'moderních'-ismů, které pod pláštíkem pokrokové frazeologie působily jako rafinovaná ideologická zbraň k dezorientování" (T, s. 674), a z Kritického sborníku se dovídáme o tom, že "Jakobsonův ideologický slovník" a "konzistentní frazeologie" mají "ideologizující ráz" "strukturalistické rétoriky" (KS, s. 24, 25). Obdobně se argumentuje v otázkách hegelovského "idealismu" (T, s. 674), zodpovědného za "teorii 'imanence'" (T, s. 674), a o "samopohybu" (KS, s. 27). Upozorňuje se na to, že dialektika ve strukturalistickém pojetí (nebo "idealismus podloudně zamaskovaný" – J. Mukařovský: Ke kritice strukturalismu v naší literární vědě, *Tvorba* 1951, s. 964) získala v "Pražském kroužku jistou popularitu, zvláště mezi jeho ruskými členy" (KS, s. 27). Dialektika (resp. zamaskovaný idealismus) se v obou případech tedy jeví "cizím živlem" (T, s. 674): v roce 1994 jde o "ruský import" (KS, s. 28) dialektiky, roku 1951 se hovořilo o "protisovětském emigrantovi, kosmopolitovi a skrytém trockistovi (...), který mnoho našich výborných jazykovědců klamal a zaváděl na scestí" (T, s. 674). Někdy nejde jen o podobnou rétoriku (např. o využívání polysémie pojmů), nýbrž i o podobnou argumentaci. V obou článcích se zdůrazňuje, že ne všichni členové PLK byli nakaženi Jakobsonovým "šířením úpadkové kosmopolitické ideologie" (T, s. 675): Mathesius, Trávníček a Havránek prý nepodlehli strukturalismu (T, s. 676) – srov.: "Mezi českými členy Kroužku, s jedinou výjimkou Mukařovského, se však toto nové hledisko neujalo. Nenašel jsem žádnou zmínku o dialektice u Mathesia, u Trnky ani u Vachka" (KS, s. 27). Rozlišuje se tedy mezi "dobrými" a "špatnými" členy PLK. První ("čeští naši jazykovědci, prof. Havránek, Trávníček, Skalička a ostatní, dali své veliké síly do služeb boje o socialismus (...), vlastní jádro jejich práce bylo dílem vlasteneckým, vědecky pravdivým a našemu lidu potřebným...", T, s. 676) byli českými vlastenci a ti ostatní ("R. Jakobson snažil se usilovně zatáhnout naše jazykovědce do vod kosmopolitního pohrdání mateřštinou. Znevažoval naši mateřštinu...", T, s. 675)

chávají poněkud smíšený dojem.

Přesto Tomanova diskursivní analýza přináší nemálo zajímavých poznatků a domnívám se, že jeho práce jsou nejen zdravou provokací, nýbrž také podnětem k novému přemýšlení o dějinách vědy.

V této souvislosti bych chtěla položit následující otázku: Do jaké míry se smí, nebo dokonce musí etická a politická pozice velkého učence uvádět ve spojení s jeho vědeckým přínosem?[61] Myslím, že nastala doba, kdy onu neujasněnou, intuitivní (a tím manipulovatelnou) korelaci mezi etickým a vědeckým hodnocením je třeba reflektovat, a tak objektivizovat politicky podmíněné specifikum vědecké biografie. Z tohoto hlediska se Tomanova kniha zdá být krokem správným směrem.

V celé této otázce bychom se mohli řídit Jakobsonovou tezí o homologii mezi dílem a životem (jak to v podstatě dělá Toman). Pomorská ve své stati *The Autobiography of a Scholar* spojuje Jakobsonovy teze k biografii[62] s jeho vlastním životem a dílem: "...we can examine Roman Osipovič's own autobiography with the tools he himself created to analyze the biographies of poets."[63] Z toho by vyplývala představa o homologii vědeckého díla a vědcova života, která by pro historika vývoje vědeckého myšlení byla inovativní, a proto plodná.[64] Samozřejmě neřešila by etický problém, leda by se argumentovalo tak, že není důležité objektivní chování a jeho důsledky, ale etický postoj ve smyslu konsekvence myšlenkového "systému", který

---

kosmopolity "v žoldu amerických imperialistů" (T, s. 675). – Ačkoliv Jakobson je jednou líčen jako protisovětský imperialista a podruhé jako někdo, kdo obdivuje "sovětské vědecké bádání" (KS, s. 26) – vždy je považován za "cizího" ideologického svůdce. V obou případech jde o svádění "strukturalistickou rétorikou" (KS, s. 26). Z této koláže textů vyplývá, že autor výňatků v Kritickém sborníku v kauze Jakobson nezaujímá žádoucí metapozici, nýbrž se spíš snaží o vyrovnání s problémem uvnitř diskursivní formace a její rétoriky.

[61] "Lustrace" Jakobsona samozřejmě není ojedinělým fenoménem. Vedle uvedených článků o Jakobsonovi se v poslední době v českém tisku objevilo několik pokusů o zúčtování s politickým a etickým postojem vědců za komunismu, hlavně z řad nejmladší publicistické generace.

[62] "Thus it was demonstrated that conscious sensations are not mere copies of the external world of 'real objects', but rather *homologous constructs* of these objects." "He restated that the only 'authentic life' of the poet can be found in his poetic word, that the poet's work anticipates the future and thus belongs to the future" (K. Pomorská: The Autobiography of a Scholar, in *Language, Poetry and Poetics – The Generation of the 1890s: Jakobson, Trubetzkoy, Majakovskij*, ed. K. Pomorská – E. Chodakowská – H. McLean – B. Vine, Berlin-New York-Amsterdam 1987, s. 5, 6).

[63] Tamtéž, s. 6.

[64] Taková metoda není však vždy použitelná, protože ne u všech vědců se dá vycházet z toho, že jejich biografie je v homologické korelaci k jejich spisům, jak tomu je u romantických básníků, avantgardistů anebo u velké části s nimi spojených ruských formalistů.

může být hermeneuticky-liberální, strukturalisticky-totalitní (?), nebo poststrukturalisticky-posttotalitní ("indiferentní"). Pak možná rozdíl mezi Jakobsonem a Mukařovským[65] nebude tak veliký. Přesto budeme stále mít pocit, že první vědec se zachoval morálně, a druhý to nedokázal.

Možná taková pozice, pro kterou ještě skoro nemáme žádné instrumentarium, by se tedy neosvědčila po všech stránkách, ale každopádně by nás konfrontovala s novými dějinami věd ve 20. století.

[65] Pochybuji ovšem, že je možno Jakobsonovy publicistické "přehmaty" za války srovnávat se "sebekritickými" spisy Mukařovského za stalinismu. Hlavní rozdíl vidím v tom, že Jakobsonův antifašismus je dodnes platný (a jeho "antiněmeckost" je politicko-historicky odůvodněná), což se nedá říci o stalinistických (a místy nacionalistických) nesmyslech, kterých se dopustili pisatelé článků například v Tvorbě – i když možná tvoří součást "pravdy" této generace. – Problém tkví v neujasněném významu slova "totalitní", které ve vědě může být synonymem holistických přístupů, ale může také označovat politický systém nebo tendenci či povahu určité kultury.